

KA OBJAŠNENJU GENOCIDA U BOSNI 1992–1995.

Marko Attila HOARE*

Prevela: Nina OSMANOVIĆ

355.012:341.485(497.6)"1992/1995"
94(497.6)"1992/1995"

Znanstveni interes za genocid je porastao eksponencijalno tokom posljednje dvije decenije, uglavnom zbog dva dobro poznata genocida tokom prve polovine 1990-ih godina: genocida u Ruandi iz 1994. godine i naročito genocida u Bosni i Hercegovini 1992–1995. Međutim, paradoksalno, bosanski genocid je inspirisao prilično malo originalnog znanstvenog istraživanja izvan same Bosne i Hercegovine. Ovaj članak će ispitati postojeću literaturu, istovremeno sugerirajući teoretski i historijski okvir kroz koji bi se genocid mogao razumjeti. Ispitat će u kojoj mjeri se genocid može objasniti internim u poređenju s eksternim uzrocima, ideološkom determinacijom u poređenju sa slučajnošću i kratkoročnim faktorima u poređenju s dugoročnim.

Tvrđnja da je organizirano masovno nasilje koje su počinile srpske vlasti i snage u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. konstituiralo 'genocid' je izazvala razilaženje među naučnicima koji se bave istraživanjem genocida, ali je dobila jaku podršku od nekih. Npr., odnoseći se na 1990-e godine, Eric D. Weitz (2003:235) piše: "Srbija je, kao diktatura eminentna za 20. stoljeće, etničko čišćenje

i genocid učinila misijom ne samo države nego i stanovništva". Norman M. Naimark (2001:160) piše o "genocidnom tretmanu muslimanskog stanovništva tokom prvih mjeseci rata [u Bosni]". Adam Jones (2006:212–27) primjenjuje pojam 'genocidno' na srpska zlodjela u Hrvatskoj, Bosni i na Kosovu, a Martin Shaw (2007:48–62, 130, 148) argumentira da se etničko čišćenje mora kategorizirati kao 'genocid', pojam koji on primjenjuje na srpska zlodjela i na Kosovu i u Bosni. Drugi naučnici koji se bave istraživanjem genocida osporavaju takvo kategorisanje (Mann 2005; Semelin 2007). Ipak, detaljne znanstvene studije masovnog nasilja u Bosni i Hercegovini koje su, između ostalog, izvršili Smail Čekić (2004), Edina Bećirević (2014) i Norman Cigar (1995), potkrijepile su gledište da je ovo zaista slučaj genocida.

Međunarodni sudovi su jednoglasno proglasili da je srebrenički masakr iz jula 1995. godine slučaj genocida, uključujući presude Međunarodnog suda pravde (MSP) i Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) koje to potvrđuju.¹ Međutim, presuda u vezi s drugim djelima masovnog nasilja počinjenog u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. je bila nejasna. MSP je u svojoj presudi u slučaju *Bosna i Hercegovina protiv Srbije* iz februara 2007. presudio

protiv priznavanja zlodjela kao genocida, navodeći da, iako je masovno nasilje imalo skoro sve attribute genocida, element genocidne namjere nije postojao. Ovaj zaključak je nezadovoljavajući iz razloga koje sam obrazložio drugdje; prije svega je presuda MSP-a pomiješala genocidnu namjeru s motivom za zločin genocida (Hoare 2007b:37–44; Hoare 2010:1193–1214).

Nakon ove presude druge međunarodne sudske presude su proturječile ili modificirale zaključke MSP-a. 1997. godine je Viši regionalni sud u Düsseldorfu osudio Nikolu Jorgića, vođu srpske paravojske, za genocid u okolini Doboja 1992. godine. Jorgić je svoj slučaj odnio pred Evropski sud za ljudska prava koji je jula 2007. godine odbio njegovu žalbu.² Iako nijedan osumnjičeni za ratne zločine nije uspješno procesuiran za djela genocida pri MKSJ-u, osim onih vezanih za Srebrenicu, neki sudski postupci su još uvijek u toku, prije svega protiv Radovana Karadžića i Ratka Mladića. 2012. godine je MKSJ osudio Zdravka Tolimira, pomoćnika komandanta za obavještajno-sigurnosne poslove Vojske Republike Srpske, za genocid, presudivši da su muslimani istočne Bosne kao cjelina, ne samo oni u Srebrenici, bili meta za uništenje i da se genocid proširio i na ubijanja u enklavi Žepa.³

* Marko Attila Hoare je profesor na Fakultetu za umjetnost i društvene nauke na Univerzitetu u Kingstonu.

Ako, umjesto definicije genocida sadržane u UN-ovoj Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, koristimo širi koncept koji je prvobitno favorizirao Raphael Lemkin, uključujući namjernu destrukciju historijskog/kulturnog/religijskog naslijeđa grupe koja je meta nasilja (Moses 2010:36-38), onda nema toliko nejasnoća: MSP je smatrao da se to dogodilo u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995., uključujući granatiranje Nacionalne biblioteke i Orijentalnog instituta za vrijeme opsade Sarajeva.⁴

Ja vjerujem da kampanja masovnog nasilja koju su u Bosni i Hercegovini orkestrirale srpske vlasti i snage, u kojoj su povremeno učestvovali i njihove hrvatske kolege, zaista predstavlja genocid. Međutim, svrha ovog eseja nije da to dokaže, nego da doprinese objašnjenju *zašto* se masovno nasilje dogodilo baš u vrijeme kada se dogodilo i u obliku u kome se dogodilo. Da li je masovno nasilje kategorizirano kao genocid ili nije, nema utjecaja na zaključke ovog eseja.

Prema istraživanju ratnih gubitaka koje je sproveo sarajevski Centar za istraživanje i dokumentaciju, preko stotinu hiljada Bosanaca je ubijeno između 1991. i 1995. Nešto više od dvije petine njih su bili civili, od kojih preko 80% muslimana/Bošnjaka. Ukupno je ubijeno 33.070 muslimana, 4.075 Srba, 2.163 Hrvata i 376 drugih civila. Više od pet šestina tih ubijenih civila su ubile srpske snage (Hoare 2008). MKSJ je osumnjičene sa sve tri glavne strane osudio za ratne zločine, ali ni izbliza u istom omjeru (Hoare 2011:81-97).

Potpuni napad Srbije na Bosnu i Hercegovinu koji je počeo u proljeće 1992. je u velikoj mjeri ciljao na bespomoćno civilno stanovništvo, prije svega na muslimane, ali i Hrvate, disidentne Srbe i druge. Glavni počinioci su bili Jugoslovenska narodna armija (JNA), Teritorijalna odbrana bosanskih Srba, srpske militantne jedinice sa sjedištem u Srbiji i civilne vlasti bosanskih Srba predvođene Srpskom demokratskom strankom (SDS). U početku je režim

u Beogradu preko JNA kontrolirao involvirane snage, uključujući militantne jedinice sa sjedištem u Srbiji koje su predvodili vojni zapovjednici kao što su Vojislav Šešelj i Željko Ražnatović-Arkan koji je igrao glavnu ulogu u operacijama 'etničkog čišćenja'. Do 19. maja 1992. je otprilike četrnaest hiljada jugoslavenskih trupa iz Srbije i Crne Gore povučeno iz Bosne i Hercegovine a ostalih osamdeset hiljada trupa bosanskih Srba je prebačeno u Armiju Republike Srpske, koju je osnovala samoproglašena 'Republika Srpska' koju je Beograd i dalje finansirao i opskrbljivao (Hoare 2004:31-42, 68-71).

Genocid se u cijeloj Bosni i Hercegovini odvijao po istom principu, uključujući sistematsko, organizirano ubijanje i protjerivanje nesrpskog stanovništva iz oblasti koje su držali Srbi; uspostavljanje koncentracionih logora; uništavanje nesrpskog kulturno-religijskog naslijeđa (npr. džamije, katoličke crkve i biblioteke); opsada glavnog grada Sarajeva; uništavanje glavnih organa bosanske državnosti (uključujući bosanski parlament i zgrade vlade); i uspostava nove 'države' bosanskih Srba iz koje su izbrisani svi tragovi muslimanskog i hrvatskog života (vidi: Cigar i Williams 2002; Gow 2003; Suljagić 2010; Tretter et al. 1998). Epicentri ubijanja su, prije svega, bili podrinjska oblast, koja graniči sa Srbijom, gdje su vojne jedinice iz Srbije bile posebno involvirane, i općina Prijedor na sjeverozapadu, u kojoj su na raspolaganju bili koncentracioni logori Omarska, Keraterm i Trnopolje (vidi Bećirević 2014; Wesselingh i Vaulerin 2005).

Paralelno s ovim, ali odvijajući se tiše i sporije, bio je bosansko-hrvatski projekt uspostavljanja hrvatskog entiteta na teritoriji Bosne, koji je organizirao režim Franje Tuđmana u Zagrebu. Ovo se razvilo u potpuni napad Hrvatske na Bosnu i Hercegovinu i muslimane tokom 1993. uključujući masovna ubijanja i protjerivanje, što je podsjećalo na ono što su vršili srpski zločinci, mada u manjem omjeru. Hrvatski masakri nad muslimanima su se dogodili u Ahmićima

i u Stupnom Dolu, u aprilu odnosno u oktobru 1993. godine (vidi Hoare 1997:121-38; Hoare 2004:81-87, 94-97; Shrader 2003). Washingtonski sporazum u kojem su posredovale SAD je zaustavio ovaj konflikt u martu 1994. godine, nakon čega su hrvatske snage ponovo nastavile saradnju s bosanskom armijom i rat je potrajao još godinu i pol.

Najveći masakr rata se dogodio u Srebrenici u julu 1995. godine kada su srpske snage sistematski ubile preko osam hiljada Bošnjaka – uglavnom muškaraca i dječaka, ali uključujući i nekoliko žena (vidi Honig i Both 1997; Nuhanović 2007; Rohde 1997). Iako je Srebrenica postala dominantna u sjećanju vanjskog svijeta na bosanski genocid, zapravo je to bio najmanji od tri glavna slučaja masovnog ubijanja tokom rata: prvi slučaj je prvobitni srpski genocidni napad širom Bosne i Hercegovine 1992. – samo u Podrinju je te godine ubijeno više Bošnjaka nego 1995. – i drugi slučaj je opsada Sarajeva (Hoare 2008). Nakon teških srpskih gubitaka na bojnopolju i zračnih napada NATO-a u ljeto i jesen 1995., u oktobru iste godine borbe su prestale i konflikt se formalno završio dejtonskim i pariskim mirovnim ugovorima iz novembra-decembra 1995. godine, označavajući djelimičnu pobjedu za srpske zločince: Republika Srpska je priznata kao skoro potpuno autonoman entitet unutar slabe zajedničke bosanske države; njeno stanovništvo je velikom većinom bilo srpsko što je rezultiralo iz masovnih ubijanja i protjerivanja.

Genocid u Bosni je bio kulminantni događaj raspada Jugoslavije, čiji je integralni dio ona bila. Raspad je iznenadio većinu stranih historičara koji se bave tom zemljom. Federaciji, predvođenoj Josipom Brozom Titom do 1980. godine i Savezom komunista Jugoslavije (SKJ), na Zapadu su se općenito divili zbog prilično liberalnog oblika komunističke vlade, naizgled prosvjetljene politike nacionalnosti i nezavisnosti od Sovjetskog saveza. To divljenje je prirodno bilo najjače kod ljevice ali je bilo prošireno i

među konzervativcima i osobama na visokim pozicijama establišmenta.⁵ Drugi, koji su imali jaču antikomunističku orijentaciju su bili kritičniji, ali su bili predani jugoslavenskom jedinstvu (npr. Beloff 1985; Pavlowitch 1971). Dakle, katastrofa je uglavnom bila neočekivana.⁶

Tragedija koja se odvijala je zahtijevala objašnjenje i knjige istraživačkih novinara su dominirale u literaturi o bosanskom ratu. Njihov kvalitet je dosta varirao, ali su generalno imale tendenciju ka tipičnim novinarskim nedostacima: kratkoročni analitički okvir; odsustvo dugoročnog historijskog objašnjenja; pre naglašavanje upečatljivih događaja i poznatih pojedinaca; i tendencija ka pojednostavlivanju i klišeju. U najgorem slučaju su novinari i drugi neakademici promovirali notornu teoriju o 'drevnim etničkim mržnjama'.⁷ Najbolja generalna studija o raspadu i ratu je i dalje, dvije decenije nakon njenog objavljivanja, "Smrt Jugoslavije" istraživačkih novinara Laure Silber i Allana Littlea. Ipak, njen prikaz počinje tek sa 1980-im godinama (Silber i Little 1996).

Druga specifičnost literature je da se Bosna i Hercegovina jedva pojavljuje u prikazima raspada koji se odnose na period prije 1992. godine. Oni generalno prate putanju konflikta – od efektivnog preuzimanja vlasti Slobodana Miloševića u Srbiji 1987. godine, preko konflikta oko Kosova i srpsko-slovenske borbe do konflikta u Hrvatskoj 1990-91. Rat u Bosni i Hercegovini se stoga čini kao epilog i nuspojava.

Mišljenje o ratu se podijelilo u otprilike tri smjera duž političkih linija. Kao prvo, tu su bili oni koji su vodili kampanju protiv genocida ili koji su se identificirali s tom kampanjom, za koje je rat prouzrokovala ekspanzionistička politika Srbije dosegovši agresiju i genocid, uz Tuđmanovu Hrvatsku kao drugog krivca. Drugo, tu je bila pozicija kreatora politike, koji su dominirali u reakciji Zapadom predvođene međunarodne zajednice na tu krizu, i njihovih pristaša: to je bio građanski rat, a ne agresija; uključivao

je 'etničko čišćenje', ali ne nužno i genocid (osim možda u Srebrenici); i krivica se pripisala 'svim stranama' – koje su predstavljene kao jednako krive bar kvalitativno ako ne kvantitativno. Kao treće, pozicija srpskih nacionalista i onih koji su pratili njihov narativ, koji su glavnu krivicu pripisivali separatizmu nesrpskih naroda Jugoslavije i navodnoj podršci koju je imao sa Zapada, smatrajući Srbiju i Srbe glavnim žrtvama; po njima nije bilo genocida, a srpska zlodjela su zapadni mediji sistematski uveličavali dok su se hrvatska i bošnjačka zlodjela umanjivala.⁸

Gore spomenute pozicije su političke, nisu intelektualne interpretacije, ali politika je dominirala u diskursu o ratu u Bosni nauštrb objektivne intelektualne istrage. Onima koji diskutiraju o ovoj temi je politička korektnost često bila važnija od intelektualnog istraživanja, dok mlađi naučnici imaju tendenciju da izbjegavaju takve kontroverze i biraju sigurnije istraživačke teme, kao npr. 'pomirenje' nakon 1995. godine. Istraživači genocida u potrazi za sekundarnim izvorima za svoje studije o Bosni nailaze na oskudan izbor. Naučnici koji su stvarno pokušavali da objasne rat kreću se od onih koji srpsku naciju svode na to da je historijski sklona nasilju, na način koji podsjeća na model Daniela Goldhagena (1996) o 'Hitlerovim voljnim izvršiteljima', do tvrdokornih 'funkcionalističkih' interpretacija koje srpsko vodstvo oslobađaju planiranja raspada, rata i masovnih ubijanja, smatrajući ih umjesto toga nenamjernim nuspojavama (npr. Gordy 2008:281-99; Jović 2009). Presude MKSJ-a pružaju nešto iznijansiraniju sliku, mada naučnici često jednostavno odbacuju one koji proturječe njihovoj verziji događaja.¹⁰

Zapravo je rat u Bosni bio *i* agresija *i* građanski rat: vojni napad na Bosnu i Hercegovinu u proljeće 1992. je planiralo i organiziralo političko i vojno vodstvo u Beogradu, koristeći snage koje su prvobitno *de jure* i *de facto* bile pod njegovom komandom i kontrolom. Ali većinu uključenog ljudstva su činili bosanski Srbi, ne

Srbi iz Srbije; i nacionalističko političko vodstvo bosanskih Srba je zaista bilo autonoman element kome je Beograd veoma brzo prenio kontrolu nad srpskim snagama na bosanskoj teritoriji. Dakle, prilikom bilo kakvog objašnjenja genocida moraju se uzeti u obzir interno-bosanske, eksterno-srpske i sveobuhvatno-jugoslavenske dimenzije kao i međunarodni kontekst.

Model 'drevnih etničkih mržnji' je grubi kliše koji ignorira fundamentalno moderni karakter bosanskog genocida. Različite etno-religijske grupe u Bosni i Hercegovini su proživjele stoljeća suživota, koja su, iako ne baš idila koju su zamišljali pojedini zagovornici bosanskog pitanja, ipak bila daleko od historije vječitog sukoba (vidi Donia i Fine 1994; Hoare 2007a; Malcolm 2002). Ipak, prava analiza genocida u Bosni mora uzeti u obzir njegove dugoročne uzroke. Država je u svom modernom obliku proizvod stoljeća osmanske vladavine, koja je uspostavljena tokom 15. stoljeća i trajala do 1878. godine. Ova vladavina je uključivala nadmoć muslimana nad kršćanima i jevrejima, a naročito nad pravoslavicima: zemljoposjednička klasa u Bosni i Hercegovini, koja se formirala za vrijeme Osmanlija i preživjela sve do uspostave Jugoslavije, bila je muslimanska; većina pravoslavaca su bili seljaci pravno podređeni muslimanskim zemljoposjednicima. Međutim, kršćani i jevreji su imali određene stupnjeve autonomije unutar osmanske strukture (Hoare 2007a:33-99).

Ova kombinacija institucionalizirane administrativne religijske segregacije i klasne razlike je bila početak razvoja bosanskih muslimana, pravoslavaca i katolika u zasebne nacionalnosti uprkos njihovoj zajedničkoj domovini i jeziku, i također početak antagonizma srpskih pravoslavaca prema muslimanskim zemljoposjednicima. Iako ovaj antagonizam nije odredio genocid, bio je njegov preduslov. Srpska pravoslavna crkva kao jedina 'nacionalna' institucija, koja je bila dozvoljena bosanskim pravoslavicima pod Osmanlijama,

postala je institucionalna osnova za nacionalnost bosanskih Srba, koja je proizašla iz osmanskog okvira, dok je sjećanje na srednjovjekovnu srpsku državu i historijsku srpsku borbu protiv osmanskih osvajača očuvano unutar crkve, u folkloru i epskoj poeziji (vidi Sells 1996; Žanić 2007).

Ovaj dugoročni osmanski kontekst bosanskog genocida se mora shvatiti kao dio šire slike masovnog ubijanja i protjerivanja nastalog uslijed raspada Osmanske imperije. Kao što je Justin McCarthy objasnio, uspostava nezavisnih država Srbije, Grčke, Crne Gore i Bugarske tokom 19. i ranog 20. stoljeća; njihovo razaranje ostataka Osmanske imperije u Evropi u Balkanskim ratovima 1912–13. godine; i pokušaji Grčke i armenskih nacionalista da se izbore za teritorije u Anatoliji tokom 1920-ih godina, sve je to, u različitim stupnjevima i oblicima, uključivalo masovna ubistva i protjerivanje osmanskih muslimana (McCarthy 1995). Prvi srpski ustanak protiv Osmanlija (1804–13) uključivao je masovna zlodjela protiv srpskih muslimana, nakon čega je muslimansko stanovništvo Srbije bilo skoro potpuno uklonjeno iz države tokom 19. stoljeća, prije svega na osnovu sporazuma s osmanskim sultanom. Bosanski genocid se mora staviti u ovaj širi post-osmanski kontekst.

Ipak, prošlo je više od stoljeća između kraja osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini 1878. godine i početka bosanskog genocida 1992. godine. U međuvremenu je prošlo četrdeset godina austrougarske vladavine (1878–1918), zatim sedamdeset četiri godine inkorporacije u Jugoslaviju – prvo u Kraljevinu Jugoslaviju (1918–1941), onda u Federativnu Jugoslaviju (1943–1992). Razumijevanje bosanskog genocida prema tome zahtijeva razumijevanje jugoslavenskog konteksta. Kod ekstremno 'intencionalističke' interpretacije bi se moglo pretpostaviti da su vođe u Srbiji 'uvijek' gajile genocidne namjere prema nesrbima u Bosni i Hercegovini, ali to nije potkrijepljeno dokazima. Zloglasni 'plan' srpskog ministra

vanjskih poslova Ilije Garašanina iz 1844. godine, koji se obično uzima kao početak velikosrpskog ekspanzionizma, taj je ekspanzionizam zaista usmjeravao ka Bosni ali nije izražavao ubilačko ili šovinističko raspoloženje prema tamošnjim nepravoslavicima (vidi MacKenzie 1985). Korijeni postjugoslavenskih genocida se moraju tražiti među strukturalnim faktorima unutar jugoslavenskog okvira.

Garašininov plan je nagovještavao kasnije, ambicioznije ekspanzionističke planove na strani srpskih vođa. Kao i u slučaju Njemačke 20. stoljeća, ni srpski ekspanzionizam nije nužno implicirao genocid ili masovna ubijanja, ali ta masovna ubijanja koja su se dogodila ne mogu se shvatiti izvan konteksta ekspanzionizma. Srbija je osigurala skromne teritorijalne dobitke u ratu protiv Osmanlija 1878. godine. Njeni veći dobitci u Balkanskim ratovima 1912–13. su joj skoro udvostručili teritoriju, ali sa područjima koja su uglavnom bila naseljena nesrbima – Albancima, Makedoncima, Turcima i drugima. Masakre koji su bili vezani za ovo su neki autori opisivali genocidnim pojmovima, uključujući Leona Trotskog (1981; vidi također Carnegiejevu zadužbinu za međunarodni mir 1993; McCarthy 1995:135-77). No ipak ne postoji automatska korelacija između brutalnog tretmana nesrpskih naroda u Balkanskim ratovima na strani zvanične Srbije i njenih kasnijih genocida nad bosanskim muslimanima. Eminentni bošnjački naučnik današnjice, Mustafa Imamović, (1997:458) naglašava korektan tretman srpske vojske prema bošnjačkoj/muslimanskoj populaciji novoosvojenog Sandžaka 1912. godine. Tek osamdeset godina kasnije je vlada suverene Srbije povela očito genocidnu politiku prema bosanskim muslimanima. To se mora objasniti razvojem do kojih je došlo u međuvremenu.

Nakon izbijanja rata s Austro-Ugarskom u julu 1914. godine je srpska vlada najavila svoje ratne ciljeve kao 'oslobođenje i ujedinjenje sve naše neslobodne braće Srba, Hrvata i Slovenaca' – shvaćeno da uključuje

i Bosance svih vjeroispovijesti (Petrović 1976:630). Granica između ovog uzvišenog cilja i izravnog srpskog ekspanzionizma je bila nejasna; srpska politika je od tada bila podijeljena između struja koje su favorizirale jugoslavensko jedinstvo i onih koje su favorizirale užu, ekskluzivno srpsku, uvećanu državu ('Veliku Srbiju') (vidi Banac 1984). Zagovornici i jedne i druge struje su se, i prije i poslije jugoslavenskog ujedinjenja 1918. godine, protivili bilo kakvom federativnom ili autonomnom aranžmanu koji bi Srbe u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini podredio nesrpskim vladama u Zagrebu i Sarajevu. Neposredno pred jugoslavensko ujedinjenje u decembru 1918. godine Srbija je uspjela da anektira Crnu Goru, ali ne Bosnu i Hercegovinu (Hoare 2007a:92-112). Nakon što su 1921. godine glavne partije, u kojima su dominirali Srbi, Jugoslaviji nametnule unitaristički, centralistički ustav, su hrvatski, bosansko-muslimanski i slovenski otpor srpskoj hegemoniji srpske vođe i političare gurnuli prema sve radikalnijim rješenjima.

Dugotrajni agrarni konflikt između muslimanskih zemljoposjednika i pretežno srpskih zakupnika u Bosni je na kraju rata eksplodirao u potpuni seljački revolt koji je, u roku dvije godine, koštao života oko dvije hiljade muslimana (Imamović 1997:490). Problem je riješen zemljišnom reformom koja je osiromašila mnoge muslimanske porodice, ali nije uspjela da zadovolji militantnije frakcije među bosanskim Srbima. Tenzija i ogorčenost koji su iz toga rezultirali su bili glavni faktor koji je doprinio paralelnim genocidima koji su u Bosni i Hercegovini od 1941. do 1945. izvršili, s jedne strane, ustaški pokret nad Srbima, i s druge strane četnički pokret nad muslimanima i u manjoj mjeri nad Hrvatima (vidi Dulić 2005:185-228; Hoare 2006).

Drugi glavni faktor je bila borba oko kontrole nad Bosnom i Hercegovinom među srpskim, muslimanskim i hrvatskim partijama na lokalnom nivou koja se presijecala s većom borbom za vlast među partijama, u

kojima su dominirali Srbi, i onim u kojima su dominirali nesrbi, oko konstitutivnog uređenja Jugoslavije. Borba za vlast je kulminirala time da je Beograd dvaput podijelio Bosnu i Hercegovinu. Prvi put, pod diktaturom kralja Aleksandra u oktobru 1929. godine, Bosna i Hercegovina je podijeljena na četiri banovine kako bi se slomila moć glavne muslimanske partije. Drugi put, pod vladavinom princa Pavla u avgustu 1939. godine, to je bila otvorena uzajamna podjela između Srbije i Hrvatske (Hoare 2007a:112-22). Te podjele su stvorile presedan za pokušaj cijepanja Bosne i Hercegovine koji su izvršile srpske i hrvatske vođe tokom 1990-ih godina.

Podjela iz 1939. godine je katalizirala konflikte među srpskim, hrvatskim i muslimanskim elementima koji su Bosnu i Hercegovinu odveli na put ka masovnom nasilju koje je izbio nakon što su Sile Osovine okupirale Jugoslaviju 1941. godine. Ratni četnički pokret je djelimično bio rezultat tih sukoba i težio je ka ponovnoj uspostavi Jugoslavije i, unutar nje, uvećane Srbije, konsolidovane ubijanjem i progonom nesrba, i ka kompletnom brisanju Bosne i Hercegovine (ibid.:128-45). Što se tiče ustaškog genocida nad Srbima, on ne može objasniti bosanski genocid iz 1990-ih godina u smislu navodne želje Srba za 'osvetom', kao što se ponekad tvrdi. Ali je bez sumnje doprinio načinu razmišljanja među srpskim počiniocima iz 1990-ih, čime su racionalizirali svoja djela kao prevenciju ponavljanja 1940-ih.

Pobjedom partizana, koje su predvodili komunisti pod Titom 1944-45. godine uspostavljena je Federativna Jugoslavija sa šest republika, uključujući ponovo ujedinjenu Bosnu i Hercegovinu kao zajedničku domovinu Srba, Hrvata i muslimana (vidi Hoare 2013). Srbija je ponovo uspostavljena unutar granica što je za tradicionalnu srpsku nacionalnu politiku bilo ravno porazu: lišena Makedonije i Crne Gore, uskraćena za bilo koji dio Bosne i Hercegovine, i s Vojvodinom i Kosovom-Metohijom, kojima je data autonomija unutar njenih

granica, njena teritorijalna veličina je bila otprilike ona od prije 1918. godine. To nije bilo toliko važno sve dok je federacija bila centralizirana pod jugoslovenskom vladom u Beogradu, time podsjećajući na Jugoslaviju pod dominacijom Srba koju su srpski političari tradicionalno priželjkivali.

Međutim, decentralizacija Jugoslavije – započeta ranih 1960-ih godina, koja se ubrzala padom srpskog komunističkog moćnika Aleksandra Rankovića 1966. godine i kulminirajući jugoslovenskim ustavom 1974. godine – transformirala je Jugoslaviju duž linija koje su tradicionalno favorizirali hrvatski i slovenski državni. Federativni centar je oslabio a moć se koncentrisala u republikama. Socijalističke autonomne pokrajine Vojvodina i Kosovo su praktično oslobođene kontrole Srbije dobijajući kompetencije skoro jednake republičkim. To je uključivalo stvarnu tranziciju ka albanskoj kontroli na Kosovu – što je bila konačna uvreda koja je stavove glavne struje u Srbiji okrenula protiv titoističkog poretka. Pobuna koja je uslijedila ujedinila je Savez komunističke Srbije (SKS), na koncu pod Miloševićem, inteligenciju, Pravoslavnu crkvu i na kraju antikomunističku srpsku nacionalističku opoziciju, pri čemu su srpske obavještajne službe činile glavnu okosnicu (vidi Dragović-Soso 2002; Magaš 1993).

U tom periodu došlo je do pomaka među srpskom inteligencijom ka diskutiranju tema koje su pripremile srpsko stanovništvo za nadolazeći konflikt izazivajući njegovu srdžbu prema drugim jugoslovenskim narodima. Te teme su uključivale ponovo probuđeno interesovanje za ustaški genocid iz 1940-ih godina; navodne islamske i katoličke prijetnje Jugoslaviji i Srbima; i demografsku prijetnju koju su navodno predstavljale visoke stope muslimanskog a naročito albanskog nataliteta (vidi Cigar 1995:22-37; Magaš 1993:61-73). Moguće je da je nacrt memoranduma Akademije nauka i umjetnosti, čiji su odlomci objavljeni u septembru 1986. godine, označio početak pobune intelektualnog establišmenta, dok većina

naučnika smatra da Miloševićeva posjeta Kosovskom polju u aprilu 1987. godine označava njegovo preobraćanje ka nacionalističkom pokretu. Njegovo poražavanje konzervativnijih komunističkih kolega na 8. sjednici CK SKS-a u septembru 1987. godine je srpski komunistički režim pod njegovim vodstvom stavilo na čelo pokreta (npr. LeBor 2002:75-99; Silber i Little 1996:37-47).

Ivan Stambolić (1995:19) je, možda s pravom, tvrdio da je 8. sjednica neizbježno dovela do rata. Ali to ne znači da rani Miloševićev period, od septembra 1987. do januara 1990., predstavlja srpski nacionalizam kao prihvatanje svog 'suštinskog' oblika i svjesno koraćanje u rat. U toj fazi je Milošević pokušavao da sruši jugoslovenski poredak koji je uspostavljen između 1962. i 1974., kako bi obnovio kontrolu Srbije nad Kosovom i Vojvodinom i vodstvo nad recentraliziranom Jugoslavijom (Sell 2002:65-107; Silber i Little 1996:37-81). Bilo je indikacija da Milošević rat uzima u obzir, uključujući njegovu aluziju na moguću oružanu borbu u govoru na Gazimestanu u junu 1989. godine (Silber i Little 1996:71-73). Ali tek je u januaru 1990. godine njegovim porazom na 14. vanrednom kongresu SKJ, koji je bio popraćen izbornim pobjedama nekomunističke opozicije u Sloveniji i Hrvatskoj tog proljeća, njegov režim pomjerio svoje ciljeve ka odbijanju jugoslovenskog jedinstva, unutrašnjih i vanjskih granica i zajedničke državnosti Srba i drugih Jugoslavena u potpunosti. To je označavalo pomjeranje Miloševićevog vodstva od jedne tradicionalne srpske politike – zagovaranje centralizirane Jugoslavije – ka drugoj: zagovaranje *de facto* uvećane ('Velike') Srbije kao ekskluzivno srpske države. Po terminologiji MKSJ-a to je značilo 'udruženi zločinački poduhvat' prisvajanja velikih dijelova Hrvatske i Bosne i Hercegovine i prisilnog uklanjanja nesrba iz njih.

Nakon tih događaja Milošević i njegove vođe preuzeli su mjere da sruše Jugoslaviju i Srbiju pripreme za rat. Generalštab JNA je 14. maja

1990. godine izdao naredbu o razoružanju snaga Teritorijalne odbrane Hrvatske i Slovenije. Milošević, jugoslavenski ministar odbrane Veljko Kadijević i Borisav Jović, predstavnik Srbije u federativnom predsjedništvu, od 27. do 28. juna 1990. donijeli su odluku da 'nasilno isključe [Sloveniju i Hrvatsku] iz Jugoslavije, tako što će jednostavno nacrtati granice i proglasiti da su ove to same izazvale svojim odlukama' (Jović 1995:160). 28. septembra 1990. godine Srbija je proglasila novi ustav prema kojem: 'Republika Srbija odlučuje i garantira: 1) suverenitet, nezavisnost i teritorijalni integritet Republike Srbije i njen međunarodni položaj i odnose s drugim državama i međunarodnim organizacijama; ...'¹¹

Ponekad se tvrdi da Milošević zapravo nije bio srpski nacionalista, nego samo oportunistički zainteresiran za moć (npr. Sell 2002:169-71). U ovom redukcioništvu pristupu se pretpostavlja da je srpski nacionalizam predstavljen samo jednim 'idealnim tipom'. Zapravo se Miloševićev režim, kao što je to obrazložio Svetozar Marković, oslanjao na domaću socijalističku tradiciju u Srbiji koja je utjelovljivala revolucionarni oblik nacionalizma.¹² Oslanjao se na masovne narodne mobilizacije koje su osmislili i vodili zvanični srpski mediji i službe sigurnosti – 'anti-birokratsku revoluciju'. Dok bi bilo pretjerano ovo predstaviti kao pravi narodni fenomen odozdo prema gore (Vladislavjević 2008), ono je bez sumnje stvorilo momentum koji režim onda nije mogao zaustaviti, na kraju kulminirajući ratom. Režim je opisivao i kao 'blaga diktatura' (Cohen 2002:xiv-xv) i kao 'funkcionalni ekvivalent' fašističkog režima (Paxton 2004:190). Projicirana 'nova jugoslavenska država' koja bi obuhvatala 'Srbiju, Crnu Goru i ujedinjenu Bosansku i Kninsku Krajinu',¹³ koju je Mihailo Marković, potpredsjednik vladajuće Socijalističke partije Srbije, najavio u oktobru 1991. godine, predstavljala je sintezu velikosrpskog nacionalizma titoističkog federalizma. Tako se Miloševićev režim u velikoj

mjeri oslanjao na političke i nacionalističke tradicije Srbije.

Pisci, koji su simpatetični prema onome što bi se moglo nazvati 'srpskim pitanjem' u ratu iz 1990-ih godina, akcije Miloševićevog režima često pripisuju reakciji na neprijateljsku zapadnjačku politiku. Zapravo je šablon, po kome se odvijalo masovno ubijanje, utvrđen u Hrvatskoj mnogo prije nego što je hrvatska nezavisnost postigla međunarodno priznanje kasne 1991. godine i još prije nego što je NATO poduzeo ozbiljnu vojnu akciju protiv srpskih snaga u ljeto 1995. godine. Istraživanja Josipa Glaurdića sugeriraju da su srpski počinioci krenuli u rat 1990-91. godine u prilično povoljnim međunarodnim uslovima s NATO snagama nesklonim ka vojnoj intervenciji i bez simpatetičnosti prema 'secesionističkoj' Hrvatskoj i Sloveniji (Glaurdić 2011).

Taj šablon je uključivao upotrebu službi sigurnosti Srbije kako bi se orkestrirala pobuna među srpskom manjinom u Hrvatskoj i kako bi se iz njenih redova naoružala i osposobila pobunjenička vojska; korištenje JNA, kao prvo da bi se osigurao vojni okvir za tu pobunu, i onda da bi se poveo rat u njeno ime, osiguravajući vojnu snagu za osvajanje skoro jedne trećine Hrvatske i za masovna ubijanja i nasilna protjerivanja nesrpskog stanovništva s te teritorije. Taj model osvajanja se onda prenio na Bosnu i Hercegovinu u proljeće 1992. godine. Ipak, pogoršanje međunarodnog položaja Srbije kasne 1991. godine, što je kulminiralo međunarodnim priznanjem da je Jugoslavija u 'procesu raspada' i priznanjem hrvatske i slovenske nezavisnosti, nagnali su vodstvo Srbije da se u Bosni i Hercegovini bore preko nominalno nezavisnih struktura bosanskih Srba (Hoare 2004:31-42).

To što je Beograd uspio mobilizirati srpsko stanovništvo u Bosni da se bori protiv Bosne i Hercegovine je rezultat dugoročnih internih bosanskih faktora. 'Narodna republika Bosna i Hercegovina' je uspostavljena 1946. godine na osnovu efektivnog vodstva bosanskih Srba koji su

dominirali u partizanskom pokretu u Bosni i brojčano i na nivou vodstva. Paradoksalno je, iako je pobjeda partizana označila poraz za tradicionalnu srpsku nacionalnu politiku i smanjenje same Srbije, istovremeno je bosanskim Srbima dala kontrolu nad zajedničkom bosanskom državom. 1945-46. godine, kada je ova država uspostavljena, njen predsjednik, premijer i sekretar komunističke organizacije su svi bili Srbi. Muslimanima je uskraćeno priznavanje nacionalnosti i umjesto toga su smatrani vjerskom grupom. Bosanski Hrvati su u dosta malim brojevima učestvovali u partizanskom pokretu i dugo godina su bili stigmatizirani kao kolaboracionisti i pristalice Ustaša. Uz to su 1945. godine Srbi još uvijek bili najbrojnija nacionalnost u Bosni i Hercegovini (Hoare 2007a:309-28).

Ipak, kako je Srbiji sve više izmicala vlast unutar Jugoslavije u titoističkom periodu, tako je izmicala i bosanskim Srbima unutar Bosne i Hercegovine. Velike migracije Srba u Srbiju u kombinaciji s većom stopom nataliteta su značile da su muslimani do 1971. godine pretekli Srbe i postali najveća bosanska nacionalnost. Politička liberalizacija je umanjila srpsku dominaciju; muslimani su 1968. zvanično priznati kao šesta jugoslavenska nacija, što je definitivno okončalo bilo kakve pretenzije da bi oni mogli 'biti' ili 'postati' Srbi (ili Hrvati), dok su bosanski Hrvati efektivno rehabilitirani i reintegrirani u javni život. 1960-e i 70-e su označile renesansu muslimanskog nacionalnog i kulturnog života pod komunističkom vlašću (Filandra 1998:229-344).

U komunističkom režimu u Bosni su za vrijeme kasnijih Titovih godina dominirali Branko Mikulić, Hrvat, i Hamdija Pozderac, musliman. Njihov režim je čak po komunističkim standardima bio neliberalan i progono je nacionaliste i antikomuniste sve tri nacionalnosti i postavio temelje za pojavu srpskih, hrvatskih i muslimanskih pokreta opozicije. Smrt ili penzionisanje partizanske generacije komunističkih vođa tokom 1980-ih godina su Bosnu i Hercegovinu lišili

srpske elite koja je zaista bila predana bosanskom jedinstvu i državnosti. Pad komunističkog režima i činjenica da je otvoreno islamski Alija Izetbegović preuzeo bosansko predsjedništvo 1990. godine (iako u saradnji sa SDS-om) i dominacija njegove muslimansko-nacionalističke SDA i hrvatsko-nacionalističkog HDZ-a u preuzimanju lokalne vlasti širom Bosne i Hercegovine, katalizirali su otuđenje bosanskih Srba od zajedničke bosanske domovine (Hoare 2007a:328-47).

Bosna i Hercegovina se za vrijeme komunističkog perioda brzo industrijalizirala i to je također začelo krizu 1990-ih. U gradovima Bosne i Hercegovine su tradicionalno dominirali muslimani, koji su sve do 1931. godine još uvijek činili blagu urbanu većinu (Hoare 2006:48-49). Opsežno i brzo iskorjenjivanje srpskih i hrvatskih seljaka i njihova emigracija u njima tradicionalno tuđe gradove nakon 1945. godine ih je još više otuđilo od svijeta bosanske republike, što je doprinijelo 'urbicidu' iz 1992-95. godine, kada su srpski i hrvatski nacionalisti uglavnom uništili Sarajevo odnosno Mostar i razorili druge manje gradove. Također su bosanske žene tradicionalno držane van politike; njihova emancipacija pod komunistima i njihovo postavljanje na visoke pozicije u javnom životu je doseglo društvenu revoluciju. Naročito je masovno silovanje muslimanskih žena, koje je vršeno tokom genocida, djelimično bilo nasilna reakcija na ovo, i bilo je, uzimajući u obzir demografski pad i veću muslimansku stopu nataliteta, pokušaj da se ponovo dokaže srpska 'muževnost' (vidi Allen 1996; Stigl-mayer 1994; Vranić 1996).

Ovi faktori objašnjavaju kako je bilo moguće da se veći dio srpske elite i stanovništva u Bosni okrene protiv Republike Bosne koju su uspostavili njihovi roditelji i djedovi i bake i da učestvuju u njenoj genocidnoj destrukciji. Ali oni nisu odredili da će to učiniti; za to je djelovanje političkih donosioca odluka bilo odlučujuće. SDS, koji je osvojio veliku većinu

glasova bosanskih Srba na izborima 1990. godine, to je uspio dok je još uvijek zvanično bio predan bosanskom jedinstvu i državnosti; odluka njegovog vodstva da krene s rušenjem Bosne i Hercegovine i da na kraju učestvuje u ratu u kome bi se ona uništila, nije odražavala mandat naroda nego donesene odluke. To je značilo 'udruženi zločinački poduhvat' s ciljem 'nasilnog i trajnog uklanjanja većine nesrba, prvenstveno bosanskih muslimana i bosanskih Hrvata s velikih dijelova Republike Bosne i Hercegovine činjenjem zločina' – kao što navodi tužilaštvo MKSJ-a.¹⁴

U oblastima koje su mu pripale nakon pada komunizma 1990. godine SDS je preuzeo kontrolu nad lokalnim snagama Teritorijalne odbrane Republike Bosne i nad drugim organima sigurnosti iz komunističke ere; u oblastima koje su pale pod muslimansku i/ili hrvatsku kontrolu SDS je redovno napuštao zajedničke bosanske organe kako bi uspostavio vlastite, paralelne srpske; tako je uspostavljena srpska 'država' u Bosni pod okriljem JNA (Hoare 2007a:347-59). Srpske civilne vlasti su onda odigrale glavnu ulogu u mobilizaciji srpskog stanovništva u Bosni za rat i u administriranju uklanjanja nesrpskog stanovništva.

Iako se genocid širom Bosne i Hercegovine odvijao po ustaljenom obrascu, ipak je bio i lokaliziran, gdje su žrtve npr. u koncentracionim logorima često lično poznavale stražare i komandante kao prijatelje, susjede ili radne kolege iz prijeratnih dana (vidi Hukanović 1997; Pervanić 1999). Demoniziranje Hrvata kao 'Ustaša' i muslimana kao 'Turaka', pozivajući se na lična ili porodična sjećanja iz Drugog svjetskog rata i folklorno pamćenje osmanskog perioda je omogućilo potrebno samoopravdanje za vlastita nedjela srpskih nacionalista. Tako da je genocid u Bosni bio i genocid 'odozdo prema gore' i 'od vrha prema dole'.

Politika međunarodne zajednice, koja je uključivala nespремnost da vojno interveniše, kako bi se zaustavilo ubijanje, i spremnost da se

prihvate srpski i hrvatski ratni ciljevi, i koju simbolizira embargo na oružje UN-a koji je otežao napore Bosne da se odbrani, olakšala je genocid. Lisabonski sporazum iz marta 1992. godine, koji je nudio trojnu podjelu Bosne i Hercegovine, katalizirao je srpski napad. Kasniji 'Vance-Owenov mirovni plan' koji je finaliziran u januaru 1993. godine i koji je nudio podjelu Bosne i Hercegovine na 10 provincija u kojima bi dominirale pojedinačne nacionalnosti, na sličan je način katalizirao hrvatski napad na zajedničku državu i omogućio izbijanje borbe u punom zamahu između hrvatskih i bosanskih snaga (Glaurdić 2011:295; Hoare 1997:132-33).

Bosna i Hercegovina je skoro dovedena do potpunog nestanka Oven-Stoltenbergovim mirovnim planom iz avgusta 1993. godine koji je nudio trojnu podjelu uz pravo srpskog i hrvatskog entiteta da se otcijepe, ali je bosansko vodstvo to odbilo. Iako su se zapadne sile pod vodstvom SAD-a konačno okrenule ka favoriziranju vojne sile, ipak su ostale posvećene podjeli. Krajnji rezultat je bio Dejtonski sporazum koji je legitimirao Republiku Srpsku, iako unutar labavog bosanskog okvira, time podržavajući genocid (vidi Almond 1994; Power 2003, poglavlja 9, 11; Rieff 1996; Simms 2002).

Hrvatski napad na Bosnu i Hercegovinu je uključivao saradnju između Tuđmanovog režima u Zagrebu i bosansko-hrvatskih nacionalista (HDZ i Hrvatsko vijeće odbrane). On se pokazao kada su hrvatske snage protjerale muslimansko stanovništvo iz Prozora u oktobru 1992. godine i onda se razvio u puno učešće u destrukciji Bosne i Hercegovine i otimanju imovine muslimana. Kao i u slučaju srpskog napada, ni ovaj hrvatski napad nije bio manifestacija 'biti' hrvatskog nacionalizma; on je obrnuo ustašku politiku odbijanja srpsko-hrvatske podjele Bosne i Hercegovine i kooptiranja muslimana protiv Srba. Istraživanja o hrvatskim masovnim ubistvima iz 1990-ih godina su još uvijek u svojim počecima, ali mogu pomoći u tome da se ona ne

posmatraju kao paralelna sa srpskim masovnim ubistvima, nego kao sporadni proces u okviru istog procesa ubijanja koji su predvodili Srbi. Ova veza je strukturalno izrasla iz jugoslavenskog aranžmana, u kome su srpski i hrvatski komunisti i službenici u vojsci i obavještajnim službama saradivali unutar zajedničke države. Sam Tuđman je bio partizanski general i komunistički funkcioner koji je dugo boravio u Beogradu (Hoare 2004:81-87, 94-97).

Srebrenički masakr iz jula 1995. godine se ponekad posmatra kao odstupanje od šireg obrasca rata u Bosni. Dogodio se nekoliko godina nakon

glavnog vala ubijanja 1992. godine. Mnogo je većih razmjera nego pret hodni srpski masakri i ciljanje, prije svega, na muškarce i dječake, čini ga posebnim; dogodio se u vrijeme kada se plima okrenula protiv srpskih snaga, kada se dalo primijetiti sve veće prisustvo muslimanske vojske i kada se totalno uništenje muslimanskih borbeno sposobnih muškaraca činilo kao potreban ratni cilj. Ipak je, kao što su pokazala istraživanja Edine Bećirević, srebrenički masakr izravno pratio ranije masakre i protjerivanja iz istočne Bosne u proljeće 1992. godine. Srbi u to vrijeme nisu bili u stanju da osvoje Srebrenicu, pa

su tokom narednih godina pokušali da enklavu uguše opsadom i bombardovanjem. Finalni masakr u julu 1995. godine je, prema tome, bio kulminacija dugog genocidnog procesa koji je počeo više od tri godine ranije (Bećirević, 2014).

Genocid u Bosni od 1992. do 1995. godine predstavlja spajanje dugoročnih i kratkoročnih trendova i spajanje strukturalnih faktora i odluka vodstva u Srbiji i Bosni i Hercegovini. Na novim generacijama bosanskih naučnika koji se bave istraživanjem genocida je da izvrše istraživanja koja su neophodna kako bi se pružilo potpunije objašnjenje.

Bilješke

- ¹ Vidi 'Case Concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro)', presuda od 26. februara 2007., str. 116–27, dostupno na: <http://www.icj-cij.org/docket/files/91/13685.pdf>.
- ² 'Case of Jorgić vs Germany', Evropski sud za ljudska prava, peti dio, aplikacija br. 74613/01, Strasbourg, 12. juli 2007.
- ³ 'Prosecutor v. Zdravko Tolimir', Međunarodni sud za krivično gonjenje osoba odgovornih za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava počinjena na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. godine, Ujedinjene Nacije, 12. decembar 2012., str. 331–44.
- ⁴ 'Case Concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro)', presuda od 26. februara 2007., str. 143–47.
- ⁵ Vidi npr. konzervativni ministar Sir Fitzroy Maclean (1957) i bivši britanski ambasador u Jugoslaviji, Duncan Wilson (1979). Za simpatetičan prikaz iz nešto jače ljevičarske perspektive, vidi Fred Singleton (1976).
- ⁶ Npr. Stevan K. Pavlowitch je svoju knjigu o Jugoslaviji nazvao, *The Improbable Survivor: Yugoslavia and Its Problems 1918–1988*. (Pavlowitch 1988).
- ⁷ Dvije od najutjecajnijih knjiga koje su naširoko koristile negativne stereotipove o bivšim Jugoslovenima su Kaplan (1993) and Glennly (1992).
- ⁸ Za primjere za ovo posljednje vidi Gibbs (2009), Hudson (2003), Johnstone (2002) i Parenti (2002).
- ⁹ Posebno, Anzulovic (1999).
- ¹⁰ Npr. što se tiče Nasera Orića, vidi Mojzes (2011:169, 178–81); što se tiče Ante Gotovine i Mladena Markača, vidi Gordy (2012).
- ¹¹ Službeni glasnik Republike Srbije, godina 46, br. 1, 28. septembar 1990., str. 5.
- ¹² Marković je napisao, 'nema drugog puta za rješenje istočnog pitanja osim rata na život ili smrt među kršćanima i muslimanima. Kakvu ulogu Srbija ima u toj borbi? Mi te to pitamo, srpska vlado! Ti šutiš' (Svetozar Marković, '[rešenje istočnog pitanja]', *Celokupna dela*, knjiga 1, Narodna knjiga, Beograd, 1987., str. 31–34); i 'Ideja: srpsko jedinstvo, to je najrevolucionarnija ideja koja postoji na cijelom Balkanskom poluostrvu od Istanbula do Beča' (Svetozar Marković, 'Slovenska Austrija i Srpsko jedinstvo', *Celokupna dela*, knjiga 5, str. 96–101).
- ¹³ Tanjug, 9. oktobar 1991.
- ¹⁴ 'International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia – The Prosecutor of the Tribunal against Slobodan Milošević – Amended Indictment', Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, 22. novembar 2002.

Literatura

- Allen, Beverly. 1996. *Rape Warfare: The Hidden Genocide in Bosnia-Herzegovina and Croatia*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Almond, Mark. 1994. *Europe's Backyard War: The War in the Balkans*. London: Heinemann.
- Anzulovic, Branimir. 1999. *Heavenly Serbia: From Myth to Genocide*. London: Hurst.
- Banac, Ivo. 1984. *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Bećirević, Edina. 2014. *Genocide on the Drina River*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Beloff, Nora. 1985. *Tito's Flawed Legacy: Yugoslavia and the West: 1939–84*. London: V. Gollancz.

- Carnegiejeva zadužbina za međunarodni mir. 1993. *The Other Balkan Wars*. Washington, D.C.
- Čekić, Smail. 2004. *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu : planiranje, priprema, izvođenje*. knjiga 1 i 2. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.
- Cigar, Norman. 1995. *Genocide in Bosnia: The Policy of 'Ethnic Cleansing'*. College Station, TX: Texas A&M University Press.
- Cigar, Norman i Paul Williams. 2002. *Indictment at the Hague: The Milošević Regime and Crimes of the Balkan Wars*. New York: New York University Press.
- Cohen, Lenard J. 2002. *Serpent in the Bosom: The Rise and Fall of Slobodan Milošević*. Dopunjeno izdanje, Boulder, CO: Westview.
- Donia, Robert J. i John V.A. Fine. 1994. *Bosnia and Hercegovina: A Tradition Betrayed*. London: Hurst.
- Dragović-Soso, Jasna. 2002. 'Saviours of the Nation': Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism. London: Hurst.
- Dulić, Tomislav. 2005. *Utopias of Nation: Local Mass Killing in Bosnia and Hercegovina, 1941–42*. Uppsala: Uppsala University Library.
- Filandra, Šaćir. 1998. *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija.
- Gibbs, David N. 2009. *First Do No Harm: Humanitarian Intervention and the Destruction of Yugoslavia*. Nashville, TN: Vanderbilt University Press.
- Glaurdic, Josip. 2011. *The Hour of Europe: Western Powers and the Break-up of Yugoslavia*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Glenny, Misha. 1992. *The Fall of Yugoslavia: The Third Balkan War*. London: Penguin Books.
- Goldhagen, Daniel. 1996. *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. New York: Knopf.
- Gordy, Eric. 2008. 'Destruction of the Yugoslav Federation: Policy or Confluence of Tactics'. U *State Collapse in South-Eastern Europe: New Perspectives on Yugoslavia's Disintegration*, urednici Lenard J. Cohen i Jasna Dragović-Soso. West Lafayette, IN: Purdue University Press.
- Gordy, Eric. 2012. 'Hague Verdict Shows It Is Good to Be Criminal'. *Balkan Insight*, 16. novembar.
- Gow, James. 2003. *The Serbian Project and Its Adversaries: A Strategy of War Crimes*. London: Hurst.
- Hoare, Attila. 1997. 'The Croatian Project to Partition Bosnia-Hercegovina, 1990–94'. *East European Quarterly* 31 (1): 121–38.
- Hoare, Marko Attila. 2004. *How Bosnia Armed*. London: Saqi.
- Hoare, Marko Attila. 2006. *Genocide and Resistance in Hitler's Bosnia: The Partisans and the Chetniks, 1941–1943*. Oxford: Oxford University Press.
- Hoare, Marko Attila. 2007a. *The History of Bosnia: From the Middle Ages to the Present Day*. London: Saqi.
- Hoare, Marko Attila. 2007b. 'Umanjivanje genocida do nepostojanja: presuda međunarodnog suda pravde u slučaju Bosna i Hercegovina protiv Srbije'. *Kriminalističke teme – Časopis za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije* 3–4 (4): 37–44.
- Hoare, Marko Attila. 2008. 'What Do the Figures for the Bosnian War-Dead Tell Us?', *Greater Surbiton*, 4. januar. Dostupno na: <http://greater-surbiton.wordpress.com/2008/01/04/what-do-the-figures-for-the-bosnian-war-dead-tell-us/> (pristup 24. juli 2014).
- Hoare, Marko Attila. 2010. 'Genocide in the Former Yugoslavia Before and After Communism'. *Europe-Asia Studies* 62 (7): 1193–214.
- Hoare, Marko Attila. 2011. 'A Case Study in Underachievement: The International Courts and Genocide in Bosnia-Hercegovina'. *Genocide Studies and Prevention* 6 (1), april: 81–97.
- Hoare, Marko Attila. 2013. *The Bosnian Muslims in World War II: A History*. Oxford: Oxford University Press.
- Honig, Jan Willem i Norbert Both. 1997. *Srebrenica: Record of a War Crime*. London: Penguin.
- Hudson, Kate. 2003. *Breaking the South Slav Dream: The Rise and Fall of Yugoslavia*. London: Pluto.
- Hukanović, Rezak. 1997. *The Tenth Circle of Hell: A Memoir of Life in the Death Camps of Bosnia*. London: Little Brown.
- Imamović, Mustafa. 1997. *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: Preporod.
- Johnstone, Diana. 2002. *Fool's Crusade: Yugoslavia, NATO and Western Delusions*. London: Pluto.
- Jones, Adam. 2006. *Genocide: A Comprehensive Introduction*. London: Routledge.
- Jović, Borisav. 1995. *Poslednji dani SFRJ*. Beograd: Politika.
- Jović, Dejan. 2009. *Yugoslavia: A State That Withered Away*. West Lafayette, IN: Purdue University Press.
- Kaplan, Robert D. 1993. *Balkan Ghosts: A Journey through History*. New York: St. Martin's Press.
- LeBor, Adam. 2002. *Milošević: A Biography*. London: Bloomsbury.
- MacKenzie, David. 1985. *Ilija Garašanin: Balkan Bismarck*. Boulder, CO: East European Monographs; New York: Distributed by Columbia University Press.
- Maclean, Fitzroy. 1957. *Disputed Barricade: The Life and Times of Josip Broz Tito, Marshal of Yugoslavia*. London: Jonathan Cape.
- Malcolm, Noel. 2002. *Bosnia: A Short History*. 3. izdanje. London: Pan MacMillan.
- Magaš, Branka. 1993. *The Destruction of Yugoslavia: Tracking the Break-up, 1980–92*. London: Verso.
- Mann, Michael. 2005. *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McCarthy, Justin. 1995. *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821–1922*. Princeton, NJ: Darwin.
- Mojzes, Paul. 2011. *Balkan Genocides: Holocaust and Ethnic Cleansing in the Twentieth Century*. New York: Rowman & Littlefield.
- Moses, A. Dirk. 2010. 'Raphael Lemkin, Culture, and the Concept of Genocide'. U *The Oxford Handbook of Genocide Studies*, urednici Donald Bloxham i A. Dirk Moses. Oxford: Oxford University Press.
- Naimark, Norman M. 2001. *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Nuhanović, Hasan. 2007. *Under the UN Flag: The International Community and the Srebrenica Genocide*. Sarajevo: DES.
- Parenti, Michael. 2002. *To Kill a Nation: The Attack on Yugoslavia*. London: Verso.
- Pavlowitch, Stevan K. 1971. *Yugoslavia*. New York: Praeger.
- Pavlowitch, Stevan K. 1988. *The Improbable Survivor: Yugoslavia and Its Problems 1918–1988*. London: Hurst.
- Paxton, Robert O. 2004. *The Anatomy of Fascism*. London: Allen Lane.
- Pervanić, Kemal. 1999. *The Killing Days: My Journey Through the Bosnian War*. London: Blake.
- Petrovich, Michael Boro. 1976. *A History of Modern Serbia 1804–1918*. Knjiga 2. New York: Harcourt Brace Jovanovich.

- Power, Samantha. 2003. *A Problem from Hell: America and the Age of Genocide*. London: Flamingo.
- Rieff, David. 1996. *Slaughterhouse: Bosnia and the Failure of the West*. New York: Touchstone.
- Rohde, David. 1997. *Endgame: The Betrayal and Fall of Srebrenica, Europe's Worst Massacre since World War II*. Boulder, CO: Westview.
- Sell, Louis. 2002. *Slobodan Milošević and the Destruction of Yugoslavia*. Durham, NC: Duke University Press.
- Sells, Michael A. 1996. *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia*. Berkeley: University of California Press.
- Semelin, Jacques. 2007. *Purify and Destroy: The Political Uses of Massacres and Genocide*. London: Hurst.
- Shaw, Martin. 2007. *What Is Genocide?* Cambridge: Polity.
- Shrader, Charles R. 2003. *The Muslim-Croat Civil War in Central Bosnia: A Military History, 1992–1994*. College Station: Texas A&M University Press.
- Silber, Laura i Allan Little. 1996. *The Death of Yugoslavia*. 2. izdanje. London: Penguin.
- Simms, Brendan. 2002. *Unfinest Hour: Britain and the Destruction of Bosnia*. London: Penguin.
- Singleton, Fred. 1976. *Twentieth Century Yugoslavia*. London: MacMillan.
- Stambolić, Ivan. 1995. *Put u bespuće: Odgovori Ivana Stambolića na pitanja Slobodana Inića*. Beograd: Štamparija Radunić.
- Stiglmayer, Alexandra, ed. 1994. *Mass Rape: The War Against Women in Bosnia Herzegovina*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Suljagić, Emir. 2010. *Ethnic Cleansing: Politics, Policy, Violence – Serb Ethnic Cleansing Campaign in Former Yugoslavia*. Baden-Baden: Nomos.
- Tretter, Hans, et al. 1998. 'Ethnic-Cleansing' Operations in the Northeast-Bosnian City of Zvornik from April through June 1992. Beč: Ludwig Boltzmann institut za ljudska prava.
- Trotsky, Leon. 1981. *The Balkan Wars (1912–1913): The War Correspondence of Leon Trotsky*. London: Pathfinder.
- Vladislavljević, Nebojša. 2008. *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilisation*. Basingstoke: Palgrave MacMillan.
- Vranić, Seada. 1996. *Breaking the Wall of Silence: The Voices of Raped Bosnia*. Zagreb: Antibarbarus.
- Weitz, Eric D. 2003. *A Century of Genocide: Utopias of Race and Nation*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Wesselingh, Isabelle i Arnaud Vaulerin. 2005. *Raw Memory: Prijedor, an Ethnic Cleansing Laboratory*. London: Saqi u asocijaciji sa Bosanskim institutom.
- Wilson, Duncan. 1979. *Tito's Yugoslavia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Žanić, Ivo. 2007. *Flag on the Mountain: A Political Anthropology of the War in Croatia and Bosnia-Herzegovina, 1990–1995*. London: Saqi.

Prijevod teksta Towards an Explanation for the Bosnian Genocide of 1992–1995 objavljenog u: Studies in Ethnicity and Nationalism: Vol. 14, No. 3, 2014